

schreef later: 'Ik heb nooit bij iemand in het kamp een gelijkmatiger en beter moreel aangetroffen dan bij Telders. Hij vond altijd een argument om de mistroostigen op te beuren, om de ontmoedigden weder te bemoedigen.'¹

*

De meeste gevangenen van Natzweiler, onder hen ca. driehonderdvijftig Nederlandse *Nacht-und-Nebel*-gevangenen², werden begin september, toen het er naar uitzag dat de Amerikanen spoedig de hele Elzas zouden bevrijden, naar Dachau overgebracht – ca. driehonderd gevangenen, onder hen ook enkele Nederlanders, bleven achter om het kamp op te ruimen. Die opruimingswerkzaamheden werden na enkele dagen gestaakt, toen bleek dat de *Wehrmacht* troepen wilde legeren in de barakken; nadien duurde het nog een kleine drie weken voordat de laatste driehonderd gevangenen (zij waren in tenten ondergebracht in de steengroef en werden bewaakt door Franse fascistten) ook naar Dachau werden getransporteerd. Alle Natzweilers werden daar eerst in de overvolle quarantainebarakken opgenomen – elke barak, berekend voor vierhonderd gevangenen, herbergde er omstreeks achttienhonderd.

Niet anders was het in de barakken van het eigenlijke kamp. Veertienhonderd priesters en predikanten (Dachau fungeerde van eind '39 af als concentratiekamp waarin alle priesters en predikanten werden opgesloten) die voordien drie barakken tot hun beschikking hadden gehad, behielden er slechts één: *Block 26*. 'We sliepen', aldus een Nederlandse priester, 'dicht aaneengedrukt op de harde vloer, zonder stro of strozakken; we sliepen op tafels en schragen.'³

Van het bij uitstek strenge regime dat Dachau tot eind '42 had gekenmerkt, was eind '44 niet veel meer over. Een geestelijke uit Putten die in Ladelund was terechtgekomen maar eind november naar Dachau werd overgebracht ('*Ordnung muss sein!*'), constateerde er dat de behandeling in dat 'beruchte kamp' meeviel: 'Geslagen werd er naar verhouding

¹ Ed. de Nève: *Glorieuzen*, p. 384. ² Vóór de evacuatie zijn in Natzweiler omstreeks vijftig Nederlandse gevangenen overleden; wij merken hierbij op dat de Nederlandse groep in Natzweiler ook een aantal gevangenen insloot die geen *NN*'er waren. ³ B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad. Arrestatie en verdere lotgevallen te Scheveningen, Amersfoort en Dachau (augustus 1941–mei 1945)* (1957), p. 23.